

Litteratur

TIDENS TECKEN

Bönderna och feodalismen, s. 13-

Debatten om feodalism är omfattande. För en sammanfattning, se Lindkvist 1979. I internationell debatt är franska forskare ledande. Duby 1968 och Duby 1981 pläderar för en komplex syn på begreppet. Bois 1992 har en liknande analys, men betonar småbrukets roll. Poly & Bournazel 1991 har sammanfattat tesen om den feodala revolutionen efter omkring år 1000. I engelskspråkig forskning finns en misstänksamhet mot ett övergripande begrepp. Exempelvis Reynolds 1994 kritiserar det juridiskt-politiska feodalismbegreppet. I svensk forskning förhärskade länge, men inte numera, en föreställning om ett helt säreget icke-feodalt samhällssystem i Sverige, se Jarrick 1998.

Jordbrukets teknik, s. 16-

Avsnittet bygger huvudsakligen på Myrdal 1997a, jämför även Myrdal 1999a.

JORDBRUKETS TILLVÄXT

Källorna till kunskap, s. 19-

För en sammanfattning av källmaterialen rörande jordbruket, se Myrdal 1985a. Kulturhistoriskt lexikon (KL) för nordisk medeltid 1956–1976 är grundläggande för alla medeltidsstudier. En katalog över alla art. om jordbruk i KL i Myrdal 1982.

Den nya landsbygdsarkeologin har ännu inte nått det sammanfattande stadiet, och den medeltida konsten som källa avser jag behandla utförligare i annat sammanhang. Katalog över mirakelberättelser i Myrdal & Bäärnhielm 1994, se även Fröjmark 1992. Att lagarna var produkter av sin tid har betonats av Sjöholm 1988, men hon överskattar det utländska inflytandet. Hoff 1997 har visat hur lagarna skapas delvis som regelverk för en förändrad produktion.

Rörande datering och proveniens för den s.k. Åbo-handskriften har det länge pågått en debatt, se exempelvis Vilku 1933 och Wiktorsson 1985. Min uppfattning är att en illuminerad handskrift

som denna kan ha gjorts av en skrivare som varit verksam både i Uppland och västra Finland. Wiktorssons noggranna bestämning av skrivaren är sannolikt korrekt till Uppland utan att Vilku därför behöver ha fel rörande redskapen som delvis västfinska.

Odlingsexpansion, s. 25-

Rörande den globala demografiska vågrörelsen, se Myrdal 1997b. Om gravar som belägg, se Hyenstrand 1982, jämför Carlie 1994. En katalog över medeltida landsbygdsgrävningar ger Ersgård & Hållans 1996. Pollenanalys (jämfört med arkeologi) för Skåne, se Berglund 1988, för Småland, se Lagerås 1996, för Norrbotten, se Wallerström 1995 (även skriftliga belägg). En sammanfattning rörande ortnamn ger Brink 1994, och Fridell 1992 behandlar namn på *-ryd*. Om historiska källor rörande Uppland, se Rahmqvist 1996, allmänt Myrdal 1985a.

Gården, s. 31-

En sammanfattning om medeltida ekonomibyggnader ger Augustsson 1995. Om vikingatida fähus, se Olausson 1999, om medeltida, se Syse 1986.

Ett antal utgrävningar av gårdstomter i Värmland, Uppland, Småland, etc är under publicering. En stor del har redovisats i Riksantikvarieämbetets serie Arkeologi i Sverige (AIS). Henriksson 1996 beskriver byggteknik, främst skiftesverk, under medeltiden och senare. Standardverket, fortfarande delvis användbart, om landsbygdens byggnader är Erixon 1947, jämför Werne 1993. Skriftliga belägg från medeltiden i Myrdal 1985a.

Om jordmätt har det pågått en omfattande diskussion. Olika forskare presenterade sina uppfattning i KL, i art.: ”bol”, ”jordmätt”, ”byamål”, ”markland”, ”attung”.

Odlingsväxternas fördelning: Myrdal 1985a, Engelmärk 1992, Hansson 1997, Viklund 1998. Husdjurens fördelning: Sten 1994, Vretemark 1997, Myrdal 1998.

Åkerbruk och agrarteknik, s. 42-

Detta avsitt baseras huvudsakligen på Myrdal 1985a, jämför Myrdal 1997c och även artiklar i KL (katalog i Myrdal 1982). Rörande järnbillar, skåror, liar med mera har jag, med hjälp av arkeologer runt om i landet, fortsatt insamlingen av data sedan 1985. En fullständig katalog över alla daterade redskapsfynd från medeltid skulle föra forskningen framåt. Den klassiska etnologins redskapsforskning har sammanfattats i Erixon 1956 och Erixon 1957. För europeisk forskning, se exempelvis Bentzen 1980, Comet 1992, Astill & Langdon 1997.

Om yxans tidiga historia, se KL art. "öks", samt Fagerström 1998. Om de tidiga diken: Uppland, Windelhed 1995; Gästrikland, Broberg 1996; Skåne, Schmidt Sabo 1998. Vi kan förvänta oss fler fynd. Om diken i lagarna, se Lindgren 1988.

Det sammanfattande etnologiska verket om svenska plogar är Jirlow 1970. Danska medeltida plogar har behandlats av Lerche 1994. För Norge saknas motsvarande undersökningar, se dock Öye 1976 och Myrdal 1997c.

Odlingssystem är ett av kulturgeografernas centrala forskningsområden, för medeltiden, se Riddersporre 1995 och Widgren 1995a.

Roger Engelmark har under flera år gjort odlingsexperiment av hög kvalitet, men resultaten är inte publicerade i sin helhet, jämför Engelmark 1995. Arkeologisk detaljanalys av medeltidsåkrar håller på att utvecklas av Maria Peterson på Riksantikvarieämbetet, Linköping.

Om ord för lieorv och selbåge, se Fridell 1999, om räfsan, se Myrdal 1999b. Rörande kärrans och vagnens utredning är Berg 1935 det etnologiska standardverket. För medeltiden, se inventarieförteckningar i Myrdal 1985a, och för 1500-talet, se Friberg 1951, 1 s. 356f, 2 s. 317ff.

Kvarnens historia har fått sin grundläggande historik i Ek 1962 och i KL art. "kvarn". De senare arkeologiska belägen från Skåne och Halland i Thun 1967, Billberg 1989 och Magnusson 1995. Dessutom bygger jag på muntliga meddelanden från arkeologer och en genomgång av AIS, exempelvis 1988, s. 410.

Boskapsskötsel, s. 79-

Avsnittet om boskapsskötseln bygger i hög grad på ett opublicerat manus om "Medeltidens boskapsskötsel", som utarbetades parallellt med Myrdal

1985a. Allmänt rörande betesgång, se Szabó 1970, KL art. "hinderdon" samt Myrdal 1994.

Om hägnader i Norden, se KL art. "heng". Om hankgärdesgårdar i Leksand, se Ersgård 1997, i Oslo, Weber 1989 och i Trondheim enligt muntlig upplysning av Axel Christophersen. Från Mellansverige exempelvis i Linköping omkring 1300, se Feldt & Tageson 1998.

Boskapssjukdomar i mirakelberättelserna enligt katalog i Myrdal & Bäärnhelm 1994. En veterinärmedicinsk analys av osteologiskt material i Dalin 1994.

Om får och svin i osteologiskt material, se Vretemark 1997. Ollonsvinet i Sverige har beskrivits av Kardell & Kardell 1996, och biskötseln under medeltid och 1500-tal av Husberg 1994.

Samhällsomvandlingen, s. 92-

Forskningen om medeltidens sociala och politiska förhållanden är betydligt mera omfattande än den om produktionen. KL har ett antal artiklar, det alfabetiska registret i band 22 är en ingång.

En klassiker och i många stycken en förebild för mig är DUBY 1968. Han menade att slaveriets upphävande tillsammans med den utvidgade familjens upplösning innebar en social och ekonomisk frigörelse. En god sammanfattning av samma skeende ger Herlihy 1985 och även Bois 1992 som gjort en lokalstudie.

Etnografiska studier visar att månggifte har skiftande orsaker, men att arbetet spelar en central roll. Äktenskapet i Norden: Carlsson 1965–72; KL art. "arveret", "aegteskap", "aegteskapsbrud".

Om könsarbetsdelningen enligt de norska och isländska sagorna, se Jochens 1995, om medeltiden i Norden, se KL art. "kvinnearbeid". Om barnens arbete, se Myrdal & Bäärnhelm 1994, och om myndighetsålder, se KL art. "myndighetsålder".

En genomgång av det skriftliga källmaterialet rörande trälldomen finns i Nevéus 1974. Iversen 1994 har gjort en nytolkning med jämförande studier. Lindkvist 1979 ger en sammanfattning om det tidiga svenska landboväsendet. Rörande övergången från trälldom till landboväsen hölls ett symposium, som kommer att resultera i en skrift i serien: Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria under 2000, med Thomas Lindkvist som redaktör.

De iriska boskapsstölderna och deras samhällsbakgrund beskrivs av Lucas 1989, som för övrigt är en av de bästa studierna rörande tidig europeisk boskapsskötsel. Om plundringsbeskattning i Norden, se Lindkvist 1988.

Om äganderätten allmänt, se Winberg 1985 och Widgren 1995b, och om sambandet med jordbruksomvandlingen, se Myrdal 1989. Dovring 1947 och Dovring 1951 är grundläggande arbeten om medeltida skatter, se även artiklar i KL, en ingång ger art. "skatter". Om hägnader och byalag, se Myrdal 1977, om tegskifte, se Sporrang 1985 och Widgren 1997.

Om järnålderns sociala skiktning, se Band 1 av denna jordbrukshistoria. Exemplet om Oxenstierna från Gillingstam 1952. Om stridshästen: Myrdal 1992.

Kristendomens genombrottsfas har stått i centrum för mycket intresse, och i artikelsamlingen Nilsson 1996 presenteras forskningsläget. Götlind 1993 konstaterar att det inte finns några belägg på att klostren spelat en avgörande roll för agrartechnikens utveckling, men hon tar inte upp arkeologiskt belagda redskap till analys. Dessutom behövs arkeologiska undersökningar för att se om klostren skapade vattenverk, exempelvis vid Julita i Södermanland. Här finns en omfattande internationell forskning att jämföra med, se L'hydraulique monastique 1996. Om den arbetande Adam, se exempelvis Camille 1995. Jämför bildförteckning.

AGRARRKRIS OCH BONDERESNINGAR

Den stora döden, s. 111-

Sammanfattningar av den europeiska forskningen om svarta döden är Ziegler 1969 och Gottfried 1983. För Norge ger Benedictow 1992 en redogörelse, för Danmark finns en sammanfattning i Ulsig 1991. För Sverige bygger framställningen främst på en genomgång av breven fram till 1400-talets början samt av medeltida annaler. Diagrammet över gåvor (främst testamenten) har europeiska förebilder, exempelvis Neveux 1975, s. 45.

Hungersnöden på 1310-talet beskrivs för Europa av Jordan 1996 och för Danmark av Hybel 1997. Sambandet mellan sjukdomar och hungersnöd har diskuterats i exempelvis Rotberg & Rabb 1985.

Agrarrkris, s. 119-

Detta och följande avsnitt bygger i hög grad på Myrdal 1997d.

Senmedeltidens agrarrkris har under efterkrigstiden varit ett av den europeiska forskningens huvudtema. Nyare sammanfattningar med inriktning på befolkningsutvecklingen är Vries 1994 samt Blockmans & Dubois 1997.

Ett av de bästa arbetena rörande den svenska ödeläggelsen är fortfarande Norborg 1958. Ödegårdsprojektet sammanfattades i Gissel 1981. En innehållsrik rapport publicerades därefter, Bååth 1983. Hon kunde i detalj visa att det svenska Ödegårdsprojektets metod gav minimisiffror jämfört med andra beräkningsmetoder. Kritiken har sedan utvidgats, inte minst bland kulturgeografer och arkeologer, se exempelvis Widgren 1997. Städernas utveckling enligt Lilja 1996.

Godsstrukturens förändring är ett av de heta forskningsområdena, med stora forskningsprojekt och enskilda doktorander, men debatten har pågått sedan 1950-talet, se forskningssammanfattning i Myrdal 1985a, s. 37–40. Dahlbäck 1977 beskriver förändringarna inom Uppsala domkyrkas gods, men är försiktig. Dovring 1953 och även Lindkvist 1979 anser sig kunna visa en utbredd stordrift under tidig medeltid. Detta understöds i huvudsak av Rahmqvist 1996. Sannolikt har förändringen i mellersta Sverige varit lik den som Erik Ulsig beskrivit för Danmark, med Skåne, senast i Ulsig 1996.

Driften läggs om, s. 128-

För en sammanställning av den paleoekologiska forskningen med relevans för senmedeltidens agrarrkris, se Lagerås 1997. Exempel på att senmedeltida ödeläggelse ger utslag i pollendiagram Emanuelsson 1997.

Szabó 1970 har en annan uppfattning rörande den tidiga medeltidens herdar, men det större och mera mångfasetterade källmaterial jag tagit fram tyder på en faktisk förändring. Det återstår att genomgå 1500-talets källmaterial.

Rörande kornas storlek, se Sten 1994, Vretemark 1996, Myrdal 1997. Om stötkärnans historia, se Myrdal 1988a. Smör som vara beskrivs i KL art. "smörhandel" och "smörskatt". Kyrkmålningarna och folketro kring mjölkstöld, se Wall 1977–78.

Den öde gården Hemvidakull ska skildras i en rapport, "Kan man leva på en ödegård?", med Hans Andersson och Mats Widgren som redaktörer. Den beräknas utkomma år 2000, och Ingmar Billberg redovisar det arkeologiska materialet, Kerstin Sundberg det historiska.

Överskottets fördelning, s. 144-

Om skatter, godsstruktur respektive agrarkris, se hänvisningar ovan (anmärkas ska att Ödegårdsprojektets svenska del i undersökningar om jordrännan koncentrerade sig på källmaterial från slutet av 1400-talet och därefter). En viktig diskussion mellan Lars-Arne Norborg och Jörgen Weibull i *Scandia* 1959 har påkallat en genomgång av Vadstena klostrets jordeböcker (de två äldsta utgavs 1971 i en modern edition). Denna genomgång har i huvudsak bekräftat Weibulls ståndpunkt. En viktig studie är Larsson 1964, och Lars-Olof Larsson har senare skrivit en sammanfattning i Larsson 1997. Restantiernas betydelse poängteras av Andræ 1965. Om stadgorna, se Bjarne Larsson 1994.

En av de bästa skildringarna av den feudala motreaktionen i Europa ger Bois 1984, för det krigshärjade Normandie. Även områden i fred drabbades av ödeläggelse, se Contamine 1993, s. 338f. Om rovridare i Tyskland, se Rösener 1985, s. 265ff. En speciell variant var de sjörövare som härjade i Östersjöområdet i slutet av 1300-talet, Vitaliebröderna, se exempelvis Puhle 1994, som dock föga berör deras verksamhet i Sverige.

För Sverige finns ingen samlad framställning om sociala förhållanden och rättslösheten i slutet av 1300-talet, se dock äldre detaljrik personhistorisk forskning som Engström 1935. Exemplet om foder till stridshästar vid Nyköping från Myrdal 1992a. Mirakelberättelserna enligt katalog i Myrdal & Bäärnhelm 1994. Viktiga i sammanhanget är berättelser rörande Nils Hermansson i Linköping från hans livstid, se Lundén 1963.

Förändrat levnads sätt, s. 152-

Lågadelns eventuella kris har diskuterats ivrigt. Samuelson 1993, s. 32 ger en sammanfattning av diskussionen. Larsson 1997, s. 123 ger beräkningar av det minskade antalet adelsmän i riket. Inkomster för de största jordägarna enligt Norborg 1958, s. 217.

Om ökningen av levnadsstandarden för breda

folklager i England under senmedeltid, se Dyer 1989 och Britnell 1993. Den tyska synen präglades av Wilhelm Abel, Abel 1967, s. 143–47. Modifierat i Rösener 1992, s. 113–115.

Den osteologiska redovisningen bygger på en databank om medeltida skelettfynd omfattande omkring 800 individer som Sabine Sten och Lars Werdelin upprättat tillsammans med mig, jämför Werdelin 1985. Publicering är under förberedande. Ett antal material med färre skelett, och även exempelvis skelett från skeppet *Vasa* på 1600-talet, stödjer huvudtendensen. För Lund, se Arcini 1999. Danska undersökningar har sammanfattats av Boldsen 1993, tyska av Wurm 1989. Längden på 1700-talets militärer redovisas av Sandberg & Steckel 1987.

Om hantverkets ökade inriktning på enkla vardagsvaror i Sverige, se sammanfattande diskussion i Söderberg 1996. Den icke-agrara teknikutvecklingen har en stor europeisk litteratur, men mera sällan inriktat på vardagslivets enkla teknik, jämför Schmidtchen 1997. För Sverige finns träföremål från medeltida städer, bitvis redovisat i ett antal arkeologiska rapporter. Om effektivisering av laggkärlstillverkning, se Myrdal 1992a.

Undersökningar om byggenskap har mera sällan försökt skatta arbetsåtgången. Ett undantag är Christian Lovén, som gjort en total sammanställning av borgar och borgbyggen i Sverige, Lovén 1992. Rörande underlaget för diagrammet, se bildförteckning. De nordsvenska trähusen redovisas i Raihle 1990 och Hovanta 1994, se även Olsson 1996.

Om antalet helgdagar, se Malmstedt 1994, s. 14–20. Rörande medeltidens fester, se Gerward 1996 och även Myrdal & Bäärnhelm 1994. Om senmedeltida landsbygdsgillen som social samlingspunkt är fortfarande Ahnlund 1933, s. 34–67 den bästa uppsatsen, se även Wallin 1975 och Reinholdsson 1993 som dock har andra frågeställningar.

Om senmedeltidens kultur som barbari, se Lönnroth 1959, s. 79–87. Mera insiktfull är redan Huizinga 1927 (1919), som exempelvis talade om senmedeltidens motsättningsfulla idévärld, inte minst i förhållande till döden. De ryska forskarna Bachthin 1986 och Gurevich 1988 tog upp skattkulturens olika aspekter. Om de annorlunda bilderna i den europeiska konsten, se Camille 1992.

Dagens svenska forskning har en djupare förståelse, se Ferm & Morris 1997.

Rörande helgonkulten som folkligt urvalinstrument, se Myrdal & Bäärnhelm 1994. Språkets förändring har beskrivits av Josephson 1986.

Diskussionen om giftermålsåldern startade med Hajnal 1965. Den senaste sammanfattningen är Bailey 1996 som betonar den långsamma övergången, och polemiserar mot Goldberg 1992 som menade att övergången kom under senmedeltiden och att det fanns ett samband med att kvinnorna arbetade mera. För Norden har Benedictow 1993 använt osteologiskt material, men åldersbestämningar är osäkra. Om mirakelberättelser Myrdal & Bäärnhelm 1994, om 1600-talets förändring, se nedan.

Att förstå en nedåtgående spiral, s. 169-

Om klimat, se litteraturhänvisningar i föregående band, samt översiktliga sammanfattningar i Roberts 1989, Lamb 1995. Om sambandet mellan befolkning och näringsstandard, se Livi-Bacci 1990. Jämtland och nyodlingen behandlas av Salvesen 1979. Den förhärskande tolkningen betonar pestens roll, se exempelvis för England Campbell 1992. Jämför om kriser allmänt Myrdal 1997b.

De sociala striderna före 1434, s. 173-

Avsnittet bygger huvudsakligen på Myrdal 1993, se även Silvéen-Garnert & Söderlind 1980. Rörande det ökade landbomotståndet i Europa, se exempelvis Hilton 1973. Kampen om husrötan beskrivs i Myrdal 1987b. Det folkliga inslaget i resningen 1371 har diskuterats, se redogörelse i Engström 1935, s. 158–160.

Engelbredsupproret, s. 181-

Senmedeltidens politiska förhållanden utgjorde centrum för svensk historieforskning från 1930-talets mitt fram till 1950-talet. Därefter minskade forskningsintresset för att i dag åter öka, inte minst bland unga forskare. Moderna sammanfattningar ges i Larsson 1997, Reinholdson 1998 och Harrison 1998, samt särskilt om Engelbredsupproret i Larsson 1984 och Schück 1994. Arkeologin har gett nya kunskaper om upproret, se Mogren 1994. Om Esbjörn Blåpanna finns en njutbar personhistorisk utredning av Hildebrand 1934.

Om beväpningen, se KL art. ”folkvapen”, ”arm-

borstpilar”, m.fl. Senast om armborstet Dahlén 1995, Tengström 1997.

Böndernas nya ställning, s. 193-

Striden i Skånings-Åsaka har behandlats av Myrdal 1985b. Om de europeiska bonderesningarna, se en sammanställning i Myrdal 1995. Att de europeiska böndernas byalag eller bygdelag också blev deras politiska basorganisationer formulerades av Marc Bloch, se Bloch 1966, s. 167–175. Om de tyska nedskrivna byordningarna, se Werkmüller 1972. Det klassiska verket om danska byordningar är Meyer 1949. Motsvarande för Sverige är Ehn 1991, visserligen koncentrerat till Mellansverige, men med hänvisning till den äldre svenska litteraturen. Om sockenstämman under senmedeltid: KL art. ”sockensjälvstyrelse”, Gullstrand 1923. Om häradet, se Claëson 1987. Marknaderna som folkmöten, se Staf 1933.

De sista stora resningarna, s. 200-

Rörande Dacke finns en uttömmande studie i Larsson 1964 samt populariserat och häradsvis i Larsson 1979. Larsson 1986 beskriver den blekingskånska bonderesningen 1525. Eva Österberg har i flera sammanhang diskuterat övergången från väpnade resningar till andra former av folkliga aktioner, se Österberg 1991.

STATEN OCH BÖNDERNA

Resenärrerna, s. 203-

Allmänt om reseberättelser, se Julius 1930 och Hildebrand 1962. Några är i sin helhet utgivna på svenska: Kichel; Ogier, Magalotti. Andra finns i utgåvor på originalspråket: Augustin (Reise 1980); Whitelock (A journal 1855). Augustin har enstaka illustrationer, och han ger den äldsta bilden av en svensk bondgård, med fjäderfän, kvinnor som bär på huvudet, med mera. Bilden har dock källkritiska problem, jämför Bringéus 1981, s. 125.

En flod av skriftliga källor, s. 206-

Norborg 1968 är en detaljerad redovisning av skriftligt källmaterial, särskilt från äldre tid. Nästan allt skriftligt material från före 1700 förvaras på Riksarkivet i Stockholm, och Riksarkivet publicerar beståndsoversikter som gör det lätt att hitta. Berättelsen om fogden på Stegeborg i Myrdal

1987c. Allmänt om 1500-talets räkenskaper Odén 1955.

Ett antal domböcker finns utgivna, och en förteckning över publicerade ges i Andersson Palm 1985. Mina exempel bygger på genomgångar av publicerade domböcker eller register över domböcker, särskilt från Uppland, Södermanland, Småland, Dalsland och Medelpad.

Söderberg 1993 har omfattande statistiska sammanställningar. Han, och även andra forskare, har visat att våldsbrottens andel minskade från senmedeltid till 1600-talet. Sundin 1992 har bearbetat stor mängder saköreslängder, förteckningar över böter, och tar även upp byalagsmålen. I forskning om kvinnors rätt tas jordbruk ibland upp, exempelvis Andersson 1998 diskuterar tvister om boskap. Rättshistorisk forskning ger enstaka kulturhistoriska fragment, som Taussi Sjöberg 1996, s. 172–173 med en skildring av några vinterdagar år 1690.

Sällan inriktas undersökningarna helt på kulturhistoriska frågor. Ett undantag är den västgötske hembygdsforskaren Carl-Martin Bergstrand, som i flera böcker rörande 1700-talet utnyttjat domböcker. Han ställer inga övergripande frågor men ger detaljer som att boskapen ännu på 1700-talet drevs till vattning utomhus vintertid, Bergstrand 1970, s. 7.

Om Suecia-bilderna som källa till folklivet, se Bäärnhjelm & Myrdal 1986, en presentation av Suecia-verket i Magnusson 1986.

Den förstatligade feodalismen, s. 210-

Begreppet feodalism i en bred socio-ekonomisk betydelse används av yngre historiker som behandlar 1500- och 1600-talen, men med lite olika tyngdpunkt. Några exempel från en grupp Uppsalahistoriker är: Lindegren 1981, s. 11–23 som betonar jordrätten, Ågren 1997, s. 121 som pekar på sambandet med ägandet, Karlsson 1994, s. 15 som pläderar för beteckningen organiserad feodalism. Sven A. Nilsson tillhörde en äldre feodalism-negativ grupp av historiker, men genom samarbete med den yngre generationen tog han intryck, jämför Nilsson 1947, s. 187, 371 med Nilsson 1990, s. 19, 42, 53. Även utanför Uppsala används givetvis begreppet, se exempelvis Sundberg 1993.

Almquist 1917–23 är en katalog över chefer i lokalförvaltningen. Här ges konturerna av tusen-

tals livsöden. För tre år, 1550, 1580 och 1610, har jag valt ut de fogdar som var verksamma i Östergötland och Södermanland och följt deras karriärer, vilket är underlaget för de siffror som ges. Fogdar och förmedlad makt är en växande forskningsgren bland svenska historiker.

Exemplet om nordiska sjuårskriget, se Österberg 1971, exemplet om kommissionen 1670, se Lennersand 1994.

Sven A. Nilsson har tagit upp adelns privilegier i ett antal arbeten, som Nilsson 1952 och Nilsson 1964. Nyare forskning är: Samuelson 1993 om 1500-talet samt om antalet: Norrhem 1994 huvudsakligen om 1600-talet.

Ett detaljrikt översiktsverk om tidens kyrkohistoria är Holmquist 1933–1938. Intresset för reformationstiden ökar, se en diskussion i Historisk tidskrift 1997. Prästernas roll för statsapparaten, se Nilsson 1990, s. 14, 69f, samt Lindegren 1984, s. 123f.

Omfattande socio-ekonomiskt inriktad forskning om de enskilda prästerna under reformationstiden saknas, men herdaminna med sina kortbiografier ger ett underlag. Till de bästa hör Collmar 1964–77 om Strängnäs stift och Ekström 1949 om Västerås stift. Prästdagböcker borde eftersökas och registreras i en nationell katalog, så som Nordiska museet gjort för bondedagböcker. Lars Paulinus Gothus dagbok har publicerats i Kyrkohistorisk årsskrift 1906. En skånsk prästs räkenskaper från 1600-talet har utförligt analyserats av Hansen 1952.

Gustav Vasas brev är utgivna i 29 band. Rörande kungsgårdarna, se Myrdal & Söderberg 1991, samt för slutet av 1500-talet Hedberg 1995.

Europa från expansion till stagnation, s. 219-

En forskningsöversikt för 1500-talet i Myrdal & Söderberg 1991. Debatten om 1600-talets kris var intensiv under 1960- och 1970-talen, många av inläggen publicerades i: Aston 1967; Parker & Smith 1978. Tolkningarna skiljer sig, men en genomgående uppfattning är att statens tillväxt blev en börda.

Om den allmänna ekonomiska förändringen under nyare tid, se exempelvis Vries 1976 som betonar blandningen av utveckling och underutveckling för 1600-talet, eller Cipolla 1981 som menar att Europas kraftcentrum övergick från Medelha-

vet till Nordsjön. Andersson 1980 beskriver den europeiska adelns inpassning i staten, men bortser från jordbrukets grundläggande betydelse.

Rörande befolkningsutvecklingen i Europa ger den senaste sammanfattningen, Vries 1994, relativt låga siffror. Under 1970- och 1980-talen publicerades flera sammanställningar, men även om dessa anger olika totalsiffror är ökningstakten ungefär densamma i de olika beräkningarna. Klassikern, och den regionalt mest detaljerade översikten, är McEvedy & Jones 1978.

Mängden människor, s. 221-

I skattningen av befolkningsutvecklingen i Sverige har diskussionen stått mellan en grupp som hävdar en långsam befolkningsutveckling, och därför antar en hög befolkning redan omkring 1600, och en annan grupp som hävdar motsatsen. Till den förstnämnda gruppen hör Heckscher 1935–36, till den sistnämnda Andersson Palm 1993. Larsson 1972 intar en mellanposition. Min sammanställning bygger även på andra arbeten, inte minst av Nils Friberg, och på samtal med Lennart Andersson Palm, som driver ett forskningsprojekt om befolkningens mängd. Den tolkning jag kommit till är närmast mellanpositionen. Om Skåne: Bengtsson & Oepen 1993.

Om staten och nyodlarna Myrdal & Söderberg 1991. Rörande allmänningar, se KL art. ”regale”, ”kolonisation”. Ödegårdsprojektet i Sverige ägnade sig mycket åt 1500-talets expansion, och om kronoböndernas andel, se Österberg 1981, s. 219. Om frihetsåren Myrdal 1987a, om hemmansklyvning Larsson 1972, Larsson 1983.

En nyodlares första år bygger huvudsakligen på Myrdal och Söderberg 1991, s. 245–258, samt på den omtalade längden i Riksarkivet, Södermanlands handlingar 1580:18.

Tarkiainen 1990 beskriver den finska invandringen med referat av den moderna finska forskningen, han tar även upp kungens anspråk på utmarken. Bladh 1995 tar upp svedjebbruk och finsk invandring i Värmland.

Lundmark 1998 sammanfattar samernas historia. Han har undersökt övergången till rennomadism med utgångspunkt i historiska källor. Mulk 1994 refererar den arkeologiska forskningen och ansluter sig i realiteten till Lundmark. Hon menar att rennomadismen som huvudnäring införts från

senmedeltiden och var fullt etablerad i början av 1600-talet. Om den äldre uppfattningen, se Nationalencyklopedin art. ”samer”. Etnologernas beskrivningar rör 1700-talet och senare, med Fjellström 1985 som det sammanfattande verket.

Soldaternas utforskare framför andra är Jan Lindegren. Exemplet om Bygdeå är från Lindegren 1981. Dessa siffror har fått internationellt genomslag, se Parker 1996, s. 54. Beräkningarna av den totala mängden utskrivna soldater i Sverige under 1600-talet är från Lindegren 1992a.

Gaunt 1980 ger en bred skildring av familjens historia från medeltid och framåt. Han tar bland annat upp att hushållen var större i områden med binärningar och boskapsskötsel. Om antal personer per hushåll, se Andersson Palm 1993, s. 52, 286–287. Om lagstiftningen kring tjänstehjon, samt att antalet tjänstehjonn var lågt i slutet av 1600-talet, se Harnesk 1990. Harnesk påpekar att det oftast fanns fler pigor än drängar.

Om andelen barn, se Sundquist 1938, om äktenskapsåldern Lundh 1997. Kvinnoöverskottet redovisas av Friberg 1972, s. 39 och Lindegren, s. 152. Växlingen av brukare på gårdarna har behandlats av Perlestam 1998. Antalet oäkta barn, se Gaunt 1980 som även tagit upp moralfrågan. Sexualmoralen behandlas också i kvinnohistorisk litteratur, se nedan under rubriken ”Bondkvinnor”.

Livsmedelsproduktionen, s. 233-

Avsnittet bygger på Myrdal & Söderberg 1991, samt på ett avhandlingsarbete, av Lotta Leijonhufvud vid Avdelningen för agrarhistoria, SLU, som skriver om tiondelängder och gårdsräkenskaper i Sverige 1540–1680. Kritik av tiondet som mätare på skördeutvecklingen har framförts i Andersson Palm 1993. Rörande 1600-talet har Andersson Palm 1998a en delvis annan tolkning än den som presenteras här. Han menar att 1600-talet var en expansionsfas för odlingen i östra Sverige.

Jag har rörande åkerarealens och höskördens utveckling främst följt den kulturgeografiska forskningen, med ett antal avhandlingar rörande 1600-talets agrarsamhälle. Hannerberg 1971 ger en sammanfattning, och en förteckning över avhandlingarna finns i Söderberg 1989. Flera av dessa avhandlingar tar upp 1600-talets stagnation, exempelvis Enequist 1937 eller Wennberg 1947.

Om Skåne, se Berglund 1990, rörande Gotland diskussion mellan Tryggve Siltberg och undertecknad i "Gotländskt arkiv" 1993. Rörande Jämtland: Salvesen 1979.

Sädesslagens fördelning i dåtidens Sverige enligt Leijonhufvuds pågående avhandlingsarbete, jämför Myrdal & Söderberg 1991. För Skåne, se Dahl 1942, för medeltiden Myrdal 1985a. I Osvald 1959 behandlas olika sädesorter.

Brödkulturerna i Sverige, med den finska anknytningen för knäckebrödet, se Campbell 1950. Grötens roll i hushållet framhävs av Olsson 1958.

Inrikeshandeln har tagits upp av Andersson Palm 1992, jämför en efterföljande diskussion i Scandia 1993. Priserna i Sverige har beskrivits i flera arbeten av Johan Söderberg, som också pekat på skillnaden mot Europa i övrigt, se Söderberg 1987, Söderberg & Jansson 1993. Om priser i Väst-sverige och om minskade skillnader mellan väst och öst, se Andersson Palm 1991.

Avsnittet om utrikeshandeln bygger på ett antal verk, och viktiga bland dem är Heckscher 1935–36, Bjurling 1945, Soom 1961, Sandström 1990.

Omvandlingen av matmängderna till kalorier ger möjligheter till jämförelser mellan olika perioder, men det finns en rad osäkra faktorer, som lagring, konservering och tillagning. Morell 1986, Morell 1989 är de grundläggande verken om konsumtionens äldre historia i Sverige.

Boskapsstocken 1571, den internationella jämförelsen samt utvecklingen fram till 1600-talets början ur Myrdal & Söderberg 1991. Andersson Palm 1998a redovisar en ökning av mängden boskap för södra Västergötland, men också att boskapsmängden per hushåll sjönk. Skånsk boskap enligt Dahl 1942.

Den holländska mjölkdejan Gödecka presenteras i Myrdal 1994, s. 26f. Räkenskaperna ger uppgifter om smörproduktionen, men det finns en rad osäkerhetsfaktorer, som lispundets vikt, mjölkens fetthalt, saltmängder, etc. I Björnhag & Myrdal 1998 finns en jämförande beräkning, från historisk-biologisk utgångspunkt, av mjölkproduktion och fodermängd. Andersson Palm 1998b argumenterar för en högre mjölkavkastning på 1500-talet. Min framställning bygger på ytterligare genomgångar av 1500-talets räkenskaper, särskilt från Södermanland. Angående kalvdödlighet och mjölkavkastningens regionala fördelning, se Myrdal &

Söderberg 1991 samt Björnhag & Myrdal 1994. En mera detaljerad beräkning med hänsyn till de lokala lispunden har gjorts, och den ger till resultat att mjölkavkastningen var lägre i det inre av Västergötland och i Småland. Annan uppfattning Andersson Palm 1998b.

Kornas slaktvikter behandlades redan av Forssell 1884, och senare av Morell 1989 samt Dalhede 1995. Oxdrifternas utveckling i Sverige har behandlats av Myrdal & Söderberg 1991.

För småkreaturens avkastning är Forssell 1884 fortfarande det viktigaste verket, men det återstår att utforska om det skedde förändringar i avkastningen för höns, gäss och ankor. Kalkonen förekommer både i kungsgårdarnas räkenskaper och i osteologiskt material från 1500-talet. Rörande biskötseln, se Husberg 1994, en bistock kunde ge cirka 5 kilo honung och mer än ett halvt kilo vax.

Tre byar och ett säteri, s. 261-

Åkerarealen per brukare har diskuterats av kulturgeograferna, sammanfattning i Hannerberg 1971, s. 38–39. Hölass per tunnland, se: Nordsverige, Enequist 1937, s. 66; Uppland, Sporrong 1985, s. 180–184; Västsverige, Jansson 1998, s. 164–165. Om kartor som källmaterial, och metoder för att jämföra med dagens kartor, se Tollin 1991.

Lådna beskrivs av Hedenstierna 1948 och Sunderbyn av Enequist 1937. Västgotabyn Åsle beskrivs av Lindgren 1939, men han anger endast nötboskaper per boskapsägande i Åsle socken. Därför har jag kompletterat med uppgifter ur längderna. Skånelaholms historia redovisas av Lagerstedt 1942, s. 73ff. Jämför om hur räkenskaper visar driften på storgårdar Revera 1975, s. 13.

Hushållsböcker, s. 271-

Olaus Magnus skrev på latin, men texten finns utgiven i modern översättning med en utförlig kommentar. Även Peder Månsson, som skrev på svenska, finns utgiven i en modern utgåva med redovisning av vad som är från Columella. Den moderna utgåvan av Per Brahes "Oeconomia" har en inledning av John Granlund, med en redogörelse för den svenska hushållslitteraturen.

Hebbe 1939 har förtecknat all äldre lantbrukslitteratur. Av 1600-talets skrifter har Rosenhanes "Oeconomia", som aldrig trycktes i sin samtid, kommit i en modern utgåva. Dessutom finns ett

nytryck av Månssons "Örtabok". Få av dessa hushållsböcker har behandlats i modern vetenskaplig litteraturen, men exempelvis Heckscher 1935-1936, 2 s. 693ff har en utläggning om Risingh och nämner, utan större uppskattning, hans jordbrukskrift.

Den hämmade agarrevolutionen, s. 277-

Större delen av detta avsnitt baseras på Myrdal & Söderberg 1991, kapitel 9.

Järnåtgången enligt Johansson & Myrdal 1994. Om sambandet mellan högårder och att ärja ploglikt, se Vilkuna 1971 s. 60-62. Om årder jämfört med plog, se Gadd 1998, s. 110-112.

Om de östgötska undantaget, se Myrdal och Söderberg 1991, och de plöjda åkrarna söder om Linköping enligt muntlig uppgift av Gert Franzen, Linköpings museum. Parallellen med Tyskland: Bentzien 1969.

Om järnharven, se Myrdal & Söderberg 1991, och om ledharven Erixon 1956. Odlingssystemen har en omfattande litteratur (jämför ovan under "Åkerbruk och agrarteknik"). Jansson 1998 tar upp Västsverige och ger en översikt av forskningsläget. Se Dahl 1989 om Skåne och om de flytande övergångarna mellan olika odlingssystem. Dikesmängder, se Myrdal & Söderberg 1991, s. 350.

I Myrdal 1995b diskuteras olika definitioner av svedjande. Jag menar att svedjebruk är brännande av skog för sådesodling, även om huvudsyftet kan ha varit röjning för betesmark. Om det extensivare svedjandet och ängsskötseln, se Myrdal och Söderberg 1991. Svedjebruk i domböcker: Sundin 1992; Sundberg 1993. Ökat antal skogsbränder, se Svensson 1998, som även diskuterar fäbodrar. Om fäbodrar i arkeologiskt material, se också Mogren 1996, Emanuelsson 1997. Om expansionen på 1500-talet, se Myrdal & Söderberg 1991 kap 7. Fäbodväsendet skulle kräva en ny genomlysning, inte minst begreppsmässigt.

Engelska medeltidshistoriker har i ett antal arbeten visat hur London påverkade jordbruket i stora delar av landet, se exempelvis Campbell 1997.

Sekundärproduktion, s. 299-

Indelning i primär-, sekundär och tertiärproduktion enligt Myrdal & Söderberg 1991. Om utmarkslagstiftningens historiska svängning mellan att gynna livsmedelsproduktion respektive att gynna annan

produktion, se Eliasson 1997. Ett antal artiklar om hur utmarken nyttjades under 1600-talet i Liljewall 1996, med en översiktsartikel (Lars-Olof Larsson), samt artiklar som tar upp träkol (Maria Sjöberg), tjära (Nils-Erik Villstrand), pottaska (Lars Östlund).

Beräkningar av arbetstid i koppar- och järnproduktion har gjorts av Sundberg 1995, vilka kan jämföras med beräkningar av Karlsson 1990. Exporten är väl känd, se exempelvis Heckscher 1935-36. Arbetstidsberäkningar för tjärtillverkning, se Villstrand 1992. För pottaska finns en sammanfattning i Åhman 1983, dock utan arbets-tidsberäkningar. Om salpetersjudning: Åhslund 1997.

Rörande inrikeshandeln, se ovan om sådeshandel under "Livsmedelsproduktionen", samt för andra varor även Sandström 1996. Klingnéus 1997 ger en beskrivning av expanderande hantverk på landsbygden, samt Gadd 1991 om landsbygds-hantverkets styrka i Sverige. Knallebygdens framväxt under 1600-talet behandlas av Sterner 1970. Jämför Myrdal & Söderberg 1991, s. 126.

Tidens knapphet, s. 305-

Om 1600-talets utgåvor av enskilda bibelböcker, se Holmquist 1933-1938, 4:1 s. 218. Om upplagestorlekar, och den trots allt begränsade spridningen av tryckta skrifter, se Hansson 1997.

Det minskade antalet helgdagar har utförligt behandlats av Malmsted 1994.

Bondkvinnor, s. 309 -

Avsnittet bygger huvudsakligen på egna sammanställningar ur räkenskaper, domböcker, hushållsböcker och reseskildringar. Om extraanställda vid Örebro: Hedberg 1995, s. 274. Andra kungsgårdar: Söderberg 1977, s. 187; Österberg 1980, s. 292. Belägget från Whitelocks uppmärksammas i Stadin 1993, s. 185.

Rörande kvinnans ställning pågår en intensiv debatt. Den etnologiska forskningen hade länge föreställningar om enkla samband mellan kvinnoarbete och kvinnoinflytande, men dessa ifrågasattes av Lövkrona 1990. Bland historikerna har man koncentrerat sig på domböcker särskilt från 1600-talet. Olika tolkningar ges i Tausi Sjöberg 1996 och Andersson 1998, som båda refererar den nu ganska omfattande litteraturen. Andersson-Lenn-

ström 1994 om kvinnlig arvsrätt. Rörande kvinnornas andel i senmedeltidens rättsmaterial från städer, se Franzén 1998.

Häxor och mjölkstöld behandlas i ovan nämnda litteratur, men specifikt, se Wall 1977–78. Standardverket om häxprocesserna under 1600-talet i Sverige är Ankarloo 1971.

Ordspråk från 1300-tal till 1600-tal, s. 318-

Peder Låles ordspråksbok är utgiven med kommentarer i Kock & af Petersen 1889-1894. (Det finns också en modern utgåva, men enbart med de danska ordspråken, i Danmarks gamle ordsprog 1, Köpenhamn 1979.) Buréus stora ordspråksbok från 1604 finns i en nysvensk översättning, Sahlgren 1956. Wahlund 1968 har publicerat ett urval av Grubb & Törning 1677-1678. Från århundradena efter 1600-talet finns flera ordspråkssamlingar, inte minst de som insamlades av folklivsforskare från den muntliga traditionen omkring 1900.

Litteraturen om ordspråk som genre är omfattande, se KL art. "ordsprog" och art "ordspråk" i Nationalencyklopedin. Forskarnas fråga har ofta gällt vilka värderingar ordspråken avspeglar, men relationen till den materiella kulturens detaljer behandlas sällan. Jag har diskuterat ordspråken med Ebbe Schön och Bengt af Klintberg.

Skatt och ränta, s. 323-

Rörande terminologin, se Wirsell 1968 samt ordböcker som Svenska Akademiens ordbok eller Söderwalls "Ordbok över svenska medeltidsspråket". Grundläggande om skatter och räntor från medeltid till 1500-tal är Dovring 1947 och Dovring 1951. Ödegårdsprojektet tog upp rätetrycket under 1500-talet, se exempelvis Österberg 1977. En genomgång från kronans synpunkt ger Odén 1955 och från adelns i flera arbeten av Sven A. Nilsson: Nilsson 1947, Nilsson 1952, Nilsson 1964. En undersökning av adliga godsdriften under 1500-talet är Ferm 1990.

Om redovisning på karvstockar som föregångare och komplement till skriftlig redovisning, se Grandell 1982, som på s. 66 tar upp skatteuppbördsravlen från Hälsingland 1627.

En sammanfattning av diskussionen om böndernas ställning under 1600-talet ger Dahlgren 1996, med hänvisning till vidare litteratur. En mörk bild av adelns växande makt tecknades av Ingers 1943.

Nyare forskning har kunnat visa att adeln inte var mycket värre husbönder än kronan, men också att trycket allmänt ökade mot bönderna. Särskilt Ågren 1964 tar upp detta konkret för östra Mellansverige. Revera 1975 betonar källkritiska problem, men redovisar också dagsverkstryckets effekter. Rörande hoveriet i Skåne, se Ankarloo 1997 och Skansjö 1998.

Rätetrycket har beräknats för senmedeltiden av Larsson 1997 s 333–334, för övergången från medeltiden av Larsson 1964 s 243–244, 259. Ferm 1990 har som en av sina huvudfrågeställningar rätetrycket för frälsebönder i olika delar av landet. För västra Finland, se Orrman 1986, för östra Mellansverige under mitten av 1600-talet Ågren 1964. Om de två uppländska gårdarna Hegardt 1982.

För Bygdeå har Lindegren 1980 gjort beräkningar som inte är riktigt jämförbara med de ovan nämnda. Herlitz 1974 och Larsson 1983 har tagit upp förmedlingar, som reglerade skattebördans fördelning. Herlitz undersökte Skaraborg, och visade, genom en jämförelse med Ågren 1964, att rätetrycket var lägre än i Uppland. Herlitz 1974, s. 273 visade också att efter början av 1700-talet följde en fallande tendens för räntan per mantal.

Om ökade restantier för akademi-hemman, se Hegardt 1975, jämför ovan anförd litteratur.

Medeltida bestämmelser om skattevrak, se Bjärne Larsson 1994. Om betydande problem i Finland, se Jutikkala 1963. För 1600-talets Sverige, se Ernby 1975. Frågan har också tagits upp av flera av dem som nämnts ovan. Exemplet om lås för bondens lada är ur Ågren 1964, s. 189. Om ödeläggelse, se även litteratur ovan under rubriken "Livsmedelsproduktionen", exempelvis Andersson Palm 1998a. Ågren 1997 tar upp 1600-talets ödeläggelse, och hur detta påverkade jordägandet. Om rättsfall rörande bristande skatteförmåga, se exempelvis Sundin 1992, s. 74.

Rörande ödegårdar och stordriftens utbredning i Danmark, se Olsen 1957, som perifert tar upp Skåne. Om Norge, särskilt Trøndelag, se Sandnes 1971, samt om Jämtland, Salvesen 1979.

Jordägande, s 334-

Den rättsliga diskussionen om äganderätten under 1600-talet, se Ågren 1997. En sammanfattning av jordägandets fördelning ger Myrdal 1988b, med

hänvisning till vidare litteratur. Om jordägandets fördelning på kronan, kyrkan, adeln och skattebönderna under Gustav Vasa, se Larsson 1985, med redovisning i kartor.

Om det komplicerade förhållandet mellan mantal, jordbokshemman, och den faktiska gården, se Larsson 1983. Ett jordebokshemman kunde ha en skattekraft som oftast var ett mantal eller mindre. Och ett jordebokshemman kunde bestå av flera brukningsgårdar. För den äldsta perioden, senmedeltid och tidigt 1500-tal, kan gårdetal användas som en föregångare till mantalet. Fullt utbildat framträder mantalet först på 1600-talet.

Säteriernas andel, samt huruvida säterierna drevs som storgårdar eller ej, se exempelvis Hammarström 1964, Helmfrid 1966, Revera 1975 och Larsson 1983.

En sammanfattning av diskussionen om den stora reduktionen ger Magnusson 1985, samt Backlund 1993 som också tar upp rusthållarnas speciella ställning. Se även Stellan Dahlgrens artikel "reduktionen" i Nationalencyklopedin.

Om husesynsförordningar, se Myrdal 1987. Detta avsnitt bygger också på en genomgång av diskussionerna som föregick 1734 års lag. Dessa, som publicerats i "Förarbetena", belyser genom diskussionsprotokollen en rad förhållanden i det svenska samhället i slutet av 1600- och början av 1700-talet.

Böndernas kamp, s.340-

En katalog över medeltida bonderesningar i Europa finns i Myrdal 1995. Jag har fortsatt denna sammanställning av större folkliga väpnade resningar på landsbygden fram till 1700-talet med delvis samma underlag som för medeltiden, exempelvis historiska atlasarbeten, jämför också Neveux 1997. Nyare europeiska forskning rörande former för folkligt inflytande, se Harnesk 1998, som varnar för idylliserande av maktspellet mellan folk och överhet.

Om Klubbekriget i Finland och dess ställning i ett europeiskt perspektiv, se Ylikangas 1999. Om kampen mot svenskarna i Polen, se exempelvis Topolski 1986, s 97–100. Det segerrika upproret mot svenskarna i Bornholm (som ryckte loss ön från Skåneland) har skildrats i ett antal uppsatser under 1970- och 1980-talen av Ebbe Gert Rasmusen i tidskriften "Bornholmske samlinger".

Wittrock 1948 och Wittrock 1953 gör en genomgång av allmogens besvär mellan 1620-talet och 1650-talet, dessutom tar han upp oroligheter. Jämför Silvén-Garnert & Söderlind 1980. Trähästens historia skrivs av Gunnel Hedberg, som haft vänligheten att visa mig delar av vad hon skrivit, Hedberg 1990.

Riksdagens historia har blivit utförligt behandlad vid jubileer efter 1435, ett årtal om vilket forskningen numera är ense om att det inte var den första riksdagen, men året har ett symbolvärde genom Engelbrektsupproret. Se "Riksdagen genom tiderna" 1985 med välskrivna avsnitt av Herman Schück och Göran Rystad om de äldsta tiderna. Se även den äldre och utförligare "Sveriges riksdag" 1–4, som behandlar tiden fram till 1700-talets början.

Rättsliga tvister mellan bönder och herrar tas upp av flera författare, som Ågren 1964 och Ågren 1997. Exemplet är hämtat från Ernby 1975, s. 97–99.

Försvenskningen av Skåne behandlas exempelvis i Åberg 1958. Om sägner och händelser med anknytning till snapphanarna socken för socken, se Åberg 1975. Hansen 1952 om att förhållandena i Skåne förbättrades för bönderna efter reduktionen.

Rörande det växande folkliga motståndet mot slutet av stormaktstiden se, förutom Silvén-Garnert & Söderlind 1980, även Karlsson 1994. Om ödegårdar har Axelson 1888 och Olander 1946, som båda hävdar det svåra trycket, en hel del intressanta sakupplysningar även om den källkritiska diskussion som följde, se Karlsson 1994 s. 56–58, måste framhävas. Särskilt Olander tar upp allmogens motstånd. Se även Lindegren 1992b, som diskuterar de logistiska problem Karl XII hade att lösa, men också det folklig motståndet mot körslor.

Att de finska unga män som hotades av utskrivning under hela stormaktstiden flydde utomlands har Villstrand 1992 visat. Samma gällde säkerligen i andra gränsområden i svenska riket, vilket exempelvis framgår av domböcker från Dalsland. Mats Erssons dagbok har presenterats av Lundwall 1951. Jag har också gått genom den flera gånger, exempelvis vad gäller resor (i "Folkets historia" 1979).

Bönderna i litteraturen, s. 355-

En god analys av 1600-talets litteratur ger Sten Lindroth och Carl Fehrman i sina artiklar i "Ny illustrerad litteraturhistoria". Om bokspridning jämför Hansson 1997.

Axel Strindberg publicerade 1937 en bok med den utmanande titeln "Bondenöd och stormaktsdröm". Den blev mycket kritiserad, men om man ser till att detta i första hand är en litteraturhistorisk studie har den sitt värde. Om skådespelen jämför Silven-Garnert & Söderlind s 178 ff.

Det återstår att göra en genomgång och analys av stormaktstidens frambrytande bondeskildringar, inte minst bröllopsvisor. De som skrevs på dia-

lekt har givits ut av Hesselman 1937, och han påpekar att de utgör huvudparten av den äldsta folkmålslitteraturen. Att denna litteraturform är svårtolkad, och i praktiken kräver både översättning och en språklig kommentar, framgår av Björklund 1960.

MAT OCH MAKT s.359-

En kurva motsvarande den som presenteras här över livsmedel och befolkning, men omfattande perioden från 1500- till 1900-tal, finns i Söderberg 1992. Texten återgår på tidigare synteser, som Myrdal 1988c och Myrdal 1997b.